

کنکاشی در ویژگی‌های خیابان صفوی

سعید گلستانی *

سمیه شریف‌زاده **

چکیده

با کنکاشی در تاریخ شهرسازی ایران و مکاتب آن در ادوار گوناگون، آنگاه که معماری و شهرسازی صفوی را مرور می‌کنیم با مفهومی به نام خیابان مواجه می‌شویم که به لحاظ تعریف تشابه زیادی با سبز راه^۱ در معنای امروزی دارد، به طوری که می‌توان سبز راه را مصداقی مدرن برای خیابان‌های صفوی دانست. این در حالی است که در دستور زبان طراحان منظر و شهرسازان ایرانی، این مفهوم ساختاری کمتر راه می‌یابد.

طی مقاله حاضر کوشش شده است از طریق نگاه تحلیلی به اسناد مکتوب و مصور بجا مانده، تصویری روشن از این عنصر ارزشمند ترسیم شده و اصول مشترک حاکم بر این گونه محورهای مستقیم شهری در عصر صفوی مورد بازشناسی قرار گیرد. در این میان برای دست‌یافتن به الفبای خیابان‌های صفوی و بازشناسی اصول حاکم بر آنها جستجو در میان یادداشتهای سفرنامه‌نویسان اروپایی که در عصر طلایی صفوی در ایران گام نهاده اند و تحت تأثیر جاذبه قوی این خیابان‌ها توصیفات دقیقی از آنها بر جای گذاشته‌اند راهگشا خواهد بود. چرا که امروزه عمده این خیابان‌ها یا به کلی از میان رفته‌اند یا چنان دستخوش تغییر شده‌اند که به آسانی قابل شناسایی نیستند. در ادامه پس از بیان کلیاتی در باب خیابان صفوی و سیر تحول آن، بر اساس برخی از این توصیفات مشتمل بر پنج خیابان که حاصل کنکاش نویسنده در میان اسناد مکتوب و مصور از ایران عهد صفوی می‌باشد، اصول کلی حاکم بر این یادگار ارزشمند از معماری و شهرسازی صفوی در دو بخش کالبدی و عملکردی استخراج و تدوین شده است: **ویژگی‌های عملکردی**: ۱. برقراری اتصال میان عناصر همجوار به ویژه باغات شاهی و تداعی باغی در مقیاس شهر. ۲. گردش و تفرج شهروندان و فراهم آوردن بستری که می‌توان آن را گردشگاه عمومی شهر نامید. ۳. ایجاد سلسله مراتب قوی و تأکید بر جایگاه عنصر قطبی‌کننده (باغ شاهی یا عنصر مذهبی) که در انتهای مسیر استقرار می‌یافته است. **اجزا و عناصر کالبدی**: همانگونه که عناصر اصلی باغ ایرانی در سه گروه آب، گیاه و بنا قابل شناسایی هستند، این طبقه‌بندی را می‌توان به عناصر کالبدی خیابان صفوی نیز تعمیم داد. **جایگاه در ساختار شهر**: این خیابان‌ها عمدتاً در حاشیه شهرها و در میان مجموعه‌ای از باغات احداث می‌شده‌اند. به طوری که در دوره‌های بعدی زمینه توسعه شهرها به خارج از باروهای شهر کهن را فراهم ساخته‌اند.

واژگان کلیدی

خیابان، عصر صفوی، سفرنامه.

*. کارشناس ارشد معماری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. نویسنده مسئول ۰۹۱۲۲۱۰۲۱۳۷ Said.golestani@gmail.com

** کارشناس ارشد معماری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران، تهران، ایران. sharifzadeh_s85@yahoo.com

مقدمه

چند دهه اخیر بستر تحولات عمیقی در عرصه‌های گوناگون اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی بوده است. سرعت این تحولات به‌ویژه در جوامع در حال توسعه موجب بروز گسست‌هایی در حوزه‌های گوناگون از جمله معماری و شهرسازی شده و روند شتابان تغییرات و نیازهای جدید پیش‌رو مجالی برای بهره‌گیری روزآمد از الگوهای اصیل و ریشه‌داری که طی قرون متوالی به تکامل رسیده باقی نگذاشته است؛ در این میان شهرها بی‌تفاوت به استخوان‌بندی و اندام‌های اصیل خود، رشدی لجام‌گسیخته و ویرانگر را تجربه کرده‌اند. با این وجود جای بسی شگفتی است که برخی از این ساختارها چنان قدرتمندانه و مؤثر طرح‌ریزی شده و به اجرا درآمده که پس از گذشت قرون و اعصار همچنان رد پایشان در گستره شهرها قابل بازشناسی است.

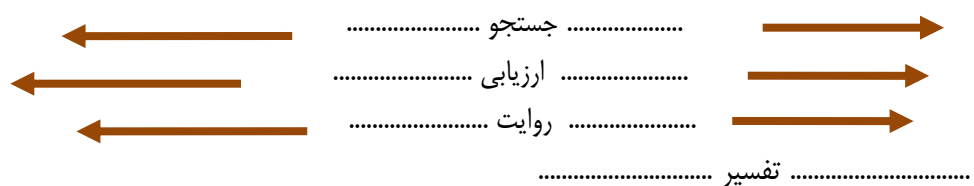
دو عکس هوایی زیر متعلق به مجموعه تاریخی قدمگاه نیشابور است و وضعیت بافت مسکونی پیرامون آن را قبل و بعد از تبدیل شدن قریه قدمگاه به شهر نشان می‌دهد (تصویر ۱). با نگاهی دقیق‌تر به تصویر سمت راست می‌توان ته رنگ محوری مستقیم و عریض را در امتداد راسته اصلی باغ مشاهده کرد که در میانه زمین‌های کشاورزی امتداد پیدا می‌کند. تصویر سمت چپ نیز نشانگر جایگاه این محور در استخوان‌بندی شهر نوپای قدمگاه است. پی بردن به ماهیت این گونه محورهای مستقیم شهری و درهم‌تنیدگی شگفت آنها با باغ و شهر انگیزه‌ای بوده است تا نگارنده جستجویی گسترده را در میان اسناد پراکنده به جای‌مانده از این دوران آغاز کند که ماحصل آن شناسایی برخی از این خیابان‌ها در شهرهای مختلف ایران بوده است. در مقاله حاضر تلاش شده از کنار هم قراردادن توصیفات بجامانده و جمع‌بندی داده‌های بدست‌آمده ویژگی‌های مشترک این الگوی اصیل به عنوان نمادی از معماری و شهرسازی ایران در عصر صفوی تدوین و ارایه شود.

تصویر ۱. عکس هوایی قدمگاه قبل از تبدیل شدن به شهر و پس از آن. مأخذ: سازمان نقشه‌برداری کشور و google earth.
Pic1. Aerial photo of Ghadamgah village before conversion to city and after that. [Geological organization of Iran & Google earth].

روش تحقیق

پژوهش حاضر مبتنی بر راهبرد تفسیری-تاریخی و نیز پژوهش موردی است.

ظهور خیابان در عصر صفوی

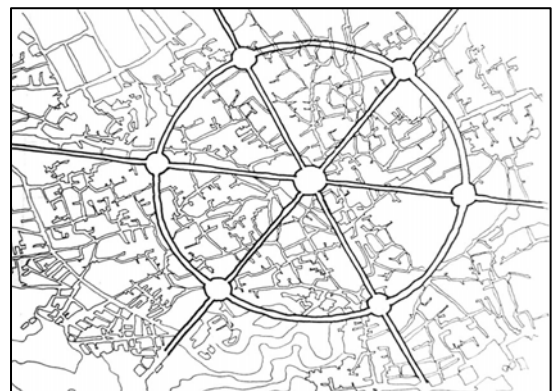
"آنچه در این دوران بر مفاهیم قبلی در زمینه شهرسازی افزوده و به تعبیری روشن ابداع می‌گردد پیدایش مفهوم «خیابان» در مقابل «بیابان» است که یا راه به میدان اصلی شهری می‌برد یا اینکه به موازات آن کشیده می‌شود. این خیابان با توجه به شرایط اقلیمی در کناره خود درختان بی‌شماری دارد که بنا به نوع قرارگیری در محیط بیرونی «چهارباغ» (در مورد قزوین) و یا چنارستان (در مورد تهران) و ... نام می‌گیرد" [حبیبی، ۱۳۷۵ : ۹۳]. در مقابل واژه خیابان در لغت‌نامه دهخدا نیز چنین آمده است: گلزار، راهی که دو طرفش درختان و گل و باغچه است. از عهد صفویه به این سو که توسعه شهرهای ایرانی در خارج از بافت‌های کهن آغاز شد، راه نیز به عنوان یک عنصر شهری طراحی شده مطرح شد. ویژگی بارز راه‌های جدید، قرارگیری یک عنصر قطبی‌کننده در انتهای محور با جهت‌گیری راه به سمت خود است. در این گونه راه‌ها دسترسی عمدتاً به صورت مستقیم به عنصر قطبی‌کننده ختم می‌شده است. در این دوره خیابان‌های وسیع و طولی نظیر خیابان چهار باغ اصفهان در بسیاری شهرها احداث گردیده‌اند که در اطراف آنها باغ‌های فراوانی قرار داشته و به عنوان گردشگاه مورد استفاده عموم بوده است. این خیابان‌ها در دوره صفویه، به‌ویژه شاه عباس صفوی در شهرهایی نظیر اصفهان، شیراز، مشهد و قزوین احداث شده و به دستور وی مردم اجازه استفاده از باغ‌ها را داشته‌اند.

مفهوم خیابان به شکلی پیوسته با مفاهیم و ویژگی‌های خیابان‌های صفوی در دوره قاجار تداوم پیدا می‌کند (تصویر ۳) و در دوران پهلوی همچون بسیاری عناصر معماری و شهرسازی تاب مقاومت و مجال هماهنگ‌شدن با روند سریع تغییرات ناشی از صنعتی‌شدن و ورود اتومبیل را نمی‌یابد و به فراموشی سپرده می‌شود (تصویر ۲). در این میان آنچه تأمل‌برانگیز است ظهور دیگر بار خیابان صفوی در دوران معاصر به عنوان عنصری مدرن در شهرسازی و معماری معاصر با عنوان "سبزراه" با وام‌گیری از غرب و بی‌اعتنا به ریشه‌های اصیل آن در تاریخ شهرسازی ایران است.

تصویر ۳. نقاشی یکی از خیابان‌های دوره قاجار (باب همایون یا لاله زار) با جداره‌هایی منسجم اثر محمود خان ملک الشعرا. مأخذ: حبیبی، ۱۳۷۵.

Pic3. A painting from a Ghajar avenue (Lalah zar or Bab Homayoun) with designed façade, painted by Mahmoud Khan Malek Al Shoara. [Shar Ta Shahr by Mohsen Hibibi].

تصویر ۲. نقشه بافت قدیمی شهر همدان در ترکیب با طرح جدید سال ۱۳۱۰ ه.ش. مأخذ: حبیبی، ۱۳۷۵.

Pict2. Map of historical context of Hamedan composed with new plan of city 1932. [Shar Ta Shahr by Mohsen Hibibi].

خیابان‌های صفوی از نگاه سفرنامه نویسان و متون تاریخی^۲

پیش از آنکه به ویژگی‌ها و اصول مشترک خیابان‌های صفوی بپردازیم لازم است مروری داشته باشیم بر تصویر که در متون تاریخی به‌ویژه سفرنامه سیاحان اروپایی از این خیابان‌ها برجای مانده است. بدین منظور پنج خیابان در شیراز، اصفهان، نیشابور و کاشان مورد بررسی قرار می‌گیرد:

• خیابان شمال شهر شیراز

«تاورنیه»^۳ در سفرنامه خود این خیابان را این‌گونه توصیف می‌نماید: "در سمت شمال به فاصله تقریباً ربع فرسنگ به کوه می‌رسند از پل کوچک سنگی که در خارج شهر ولی نزدیک آن قرار دارد تا دامنه کوه یک خیابان مستقیم طولانی وجود دارد که در آنجا امام قلی خان مسجدی بنا کرده (منظور بقعه شاه میر علی ابن حمزه است) در جلو مدخل مسجد یک میدان هشت گوش واقع شده و در وسط آن حوضی به همان شکل است که آب آن از کوه آمده، طول خیابان را طی کرده و داخل حوض می‌شود. در طرفین خیابان، از ابتدای مسجد تا پای کوه،

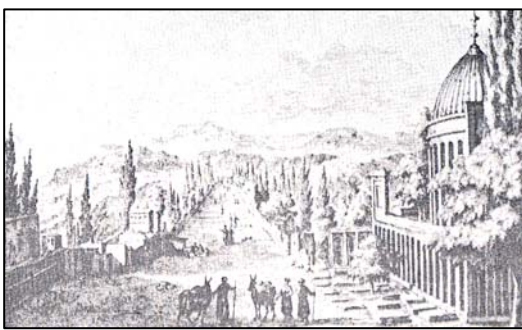
باغ‌هایی چند بنا شده که در دیوار آنها در فاصله‌های معین دره‌هایی مقابل یکدیگر باز شده و بالای هر سردر، چند اطاق ساخته‌اند ... محوطه داخل باغ از درختان سرو به خط مستقیم خیابان بندی گردیده است ... [به نقل از سفرنامه تاورنیه، افسر، ۱۳۵۳: ۱۴۲]؛ (تصاویر ۵ و ۴).

«شاردن»^۴ نیز این خیابان را با عنوان خیابان ورودی شهر این‌گونه توصیف می‌کند: "دروازه ورودی شهر، به خیابان بسیار زیبایی منتهی می‌شود که درازا و باریک است. پهنای آن پنجاه پا است. در دو سوی خیابان باغ‌هایی است که جبهه آنها در سمت خیابان دویست پا و هر یک دارای سردر و مدخل باشکوهی است با طاق نیم گنبدی و بر فراز هر سردر یک کلاه فرنگی ساخته‌اند. دره‌های باغ‌ها از هر دو سو مقابل هم قرار گرفته و قرینه بودن آنها وضع جالبی به وجود آورده است" [همان: ۱۵۴].

• خیابان باغ شاه شیراز

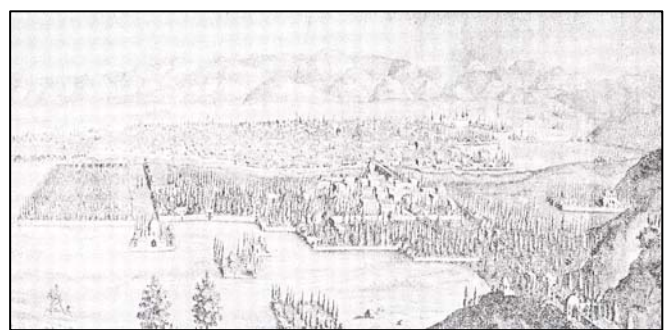
«فیگوروا»^۵ درباره این خیابان چنین می‌نویسد: "از این دروازه (دروازه آهن که رو به غرب و شمال غرب دارد) خیابانی بسیار بزرگ آغاز می‌شد که دو هزار پا طول و نود پا عرض آن بود. این خیابان به یکی از خانه‌های شاه که سفیر باید در آن منزل می‌کرد ختم می‌گردید و بسیار راست بود چنانکه گفتم با مساحی دقیق طراز شده باشد. در دو طرف آن دیواری گچ‌اندود به ارتفاع یک نیزه بود، اما خانه‌ای که به آن مشرف باشد وجود نداشت. پشت دیوارها در دو طرف، باغ‌های زیبایی پر از درختان میوه با چند عشرتکده که تا دو ثلث خیابان را از دو طرف در بر می‌گرفتند وجود داشت ... خیابان به قدری پهن و صاف بود که اهالی از آن برای اسب‌دوانی و تیراندازی با کمان استفاده می‌کردند. در وسط این خیابان عریض شش ستون از مرمر سفید ساخته شده بود به کلفتی دو پا و ارتفاع نیم نیزه که دو به دو کنار یکدیگر قرار گرفته بودند و فاصله‌شان از ستون‌های دیگر پانزده یا شانزده پا بود. از این ستون‌ها به عنوان مانع برای تمرین سوار کاری استفاده می‌کردند ..." [فیگوروا، ۱۳۶۳: ۱۳۱ و ۱۳۲].

در جای دیگر این‌گونه اضافه می‌کند: "این درها چنان در یک خط مقابل یکدیگر قرار گرفته‌اند که از هر یک از آنها می‌توانستیم جاده‌ای را که از آن وارد شده بودیم و در عین حال خیابان مشجر داخل باغ را مشاهده کنیم ... مهم‌ترین خیابان این باغ بزرگ، همان خیابان محصور در سروها و چنارهاست که پیش‌تر از آن سخن گفته‌ایم (منظور از خیابان در اینجا راسته اصلی باغ است). این خیابان نهصد پا درازا و سی پا پهن دارد و چنان راست و صاف است که از جلو در سرا می‌توان دو در عمارت و جاده ورودی و حتی دروازه آهن را که فاصله اولین و آخرین آنها یک فرسنگ ایتالیایی است مشاهده کرد. این خیابان‌ها همان‌طور که گفته‌ایم از دو طرف با سروهای تنومند آراسته شده است. این سروها بسیار انبوه و ستبرند چنانکه کلفتی برخی از آنها بیش از طول دست‌های پیوسته سه مرد است و چنان مرتفع و راست قامتند که به (obelisk)^۶ شباهت دارند [همان: ۱۳۶ و ۱۳۷]."

تصویر ۵. تنگه ا... اکبر در سر راه شیراز به لار که خیابان شمال شهر در امتداد آن به چشم می‌خورد. مأخذ: افسر، ۱۳۵۳.

Pic5. Allah o Akbar strait and Shomal Shahr Street
[Historical context of Shiraz by Keramat Allah Afsar].

تصویر ۴. شیراز در دوره صفویه در این تصویر برگرفته از سفرنامه شاردن خیابان شمال شهر و باغ‌های اطراف آن و بقعه امامزاده علی ابن حمزه دیده می‌شود. مأخذ: افسر، ۱۳۵۳.

Pic4. Shiraz in Safavieh period. In the picture *Sjomal Shahr* Avenue and *Ali Ebn Hamzeh* tomb can be seen [Historical context of Shiraz by Keramat Allah Afsar].

• خیابان چهار باغ اصفهان

اولین اروپایی که این خیابان را مشاهده کرد «پیتر دلواله»^۷ است که در سال ۱۶۱۷ م (۱۰۳۸ هـ - ق) چهار باغ را این گونه توصیف کرده است : "محل تماشایی دیگر اصفهان، خیابانی است که فعلاً در خارج از شهر قرار دارد، ولی وقتی محلات جدید به یکدیگر پیوندند کاملاً در وسط قرار خواهد گرفت. طول این خیابان دو الی سه میل و عرض آن شاید دو برابر «پونت موله»^۸ در رم باشد.

در شروع این خیابان از سمت شهر اصفهان، خانه کوچک چهار گوش قرار گرفته که ایوانها و پنجره‌های زیادی دارد و با تصاویر و نقش و نگارهای جالبی تزیین شده است. از بالای این خانه تمام خیابان را به خوبی می‌توان دید و غرض از ساختن آن نیز همین بوده است و قصر شاه را نیز دالانی به آن متصل می‌کند. در کنار خیابان، دیوارهای یکسان و منظمی وجود دارد که در داخل آنها باغ‌های سلطنتی واقع شده و ورود به آنها برای تفریح مردم آزاد است ... کف پیاده‌روهای خیابان سنگفرش و برای عبور انسان و اسب بسیار مناسب است و به فاصله‌هایی چند، سنگفرش قطع و در زمین گل‌های مختلف کاشته شده است" [دلواله، ۱۳۴۸ : ۳۹ و ۴۰].

شاردن نیز در سفرنامه خود چنین نوشته است : "از این معبر که می‌توان آن را گردشگاه مشجر عمومی اصفهان نامید شروع می‌کنم. این خیابان زیباترین معبری است که من تا کنون دیده و یا شنیده‌ام ... طول خیابان سه میل و دویست پا عرض آن بوده است ... اطراف این خیابان فرح‌انگیز، باغ‌های وسیع زیبایی است که هریک دارای دو عمارت کلاه فرنگی است که یکی بزرگ‌تر و در میان باغ شاه ... و دیگری روی سر در باغ بنا شده و آن نیز از هر طرف باز است تا بتوان رفت و آمد مردم را در خیابان دید ... بیشتر نقاط دیوار باغ‌ها مشبک و مانند ردیف خشت‌هایی است که برای خشکانیدن چیده باشند و از بیرون به خوبی می‌توان درون آن را دید ... این خیابان به عمارت تفریحی شاه که به مناسبت بزرگی به هزار جریب موسوم است ختم می‌گردد ... ابتدای این خیابان دلپذیر زیبا عمارت کلاه فرنگی مربع و بلند و بزرگ است که مقابل عمارت هزار جریب واقع است، به طوری که دو عمارت در دو انتهای این خیابان می‌باشد" [شاردن، ۱۳۶۲ : ۱۵۰-۱۴۶]؛ (تصاویر ۹ تا ۶). علاوه بر توصیفات مکتوب که از سیاحان غربی در مورد چهارباغ برجای مانده است، به پاره‌ای از تصاویر به جامانده از این خیابان نیز می‌توان اشاره کرد. از جمله کسانی که چهارباغ اصفهان را به تصویر کشیده‌اند می‌توان «کرنلیس دو بروین» را نام برد. تصاویر او از چهارباغ اصفهان سندیت کاملی دارد و به عنوان تنها مراجع تصویری است که اصولاً تا به حال منتشر شده است. طرح‌های بروین تقریباً شکل تحریف شده چهارباغ را نشان می‌دهد ولی با این حال می‌بایست این طرح‌ها را بسیار با ارزش شمرد و به آنها به نظر اسناد تاریخی نگریست.

تصویر ۶ (راست). باغ هزار جریب اثر بروین.

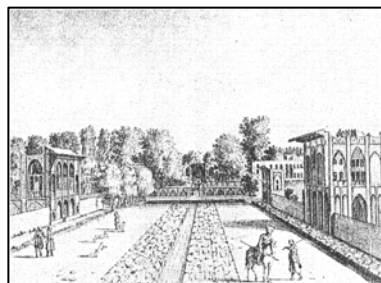
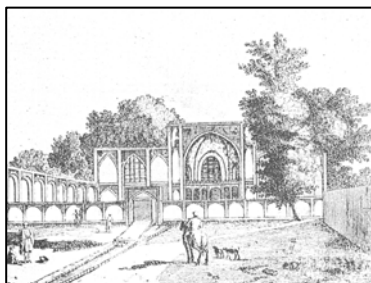
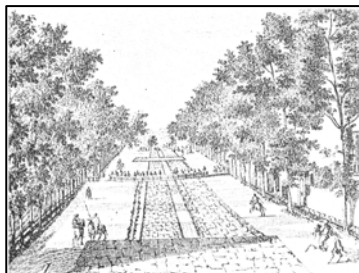
مأخذ : انصاری، ۱۳۷۸.

Pic6(right). Hezar Jarib garden drawn by Cornelius de Bruyn. [Ansari, 2000].

تصویر ۷ (چپ). ابتدای خیابان چهار باغ و باغ هزار جریب در

انتهای آن اثر بروین. مأخذ : انصاری، ۱۳۷۸.

Pic 7 (left). First part of *Chahar Bagh* and *Hezar Jarib* garden at the end. [Ansari, 2000].

تصویر ۸ (راست). بخش انتهایی خیابان چهار باغ اصفهان

اثر بروین مأخذ : انصاری، ۱۳۷۸.

Pic8 (right). End part of *Chahar Bagh*. [Ansari, 2000].

تصویر ۹ (چپ). چهار باغ اصفهان. سر در باغ هزار جریب

اثر بروین. مأخذ : انصاری، ۱۳۷۸.

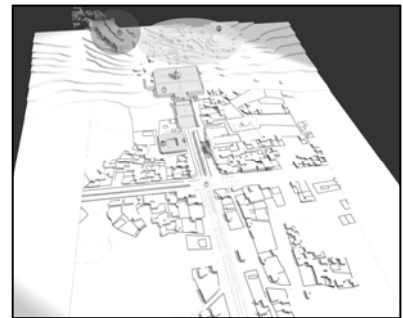
Pic9 (left). *Chahar Bagh* and entrance of *Hezar Jarib* garden. [Ansari, 2000].

• خیابان قدمگاه نیشابور

نویسنده عالم آرای عباسی (اسکندر بیگ ترکمان) در مقاله یازدهم کتابش در ذکر آثار خیر و عماراتی که شاه عباس کبیر ساخته، آورده است : "عمارت قدمگاه شاه پور کسری و ایوان و عمارت متصله به آن و حوضی که از آب کوه رفیع به فواره می‌رود و احداث خیابان و غرس اشجار

که خصوصیات آن مقام ملک فرسای را صدق سر من رای است" [مولوی، ۱۳۵۳ : ۳۲۰]. و باز اسکندر بیک ترکمان در صفحه ۸۵۴ کتاب عالم آراء چاپ اصفهان راجع به قدمگاه ضمن وقایع سال یک هزار و بیست می‌نویسد: "احیاء عمارت قدمگاه را نیز در نیشابور واقع، از غایت شهرت محتاج بیان نیست، فرموده چون در دامنه کوه واقع شده، آب از بلندی می‌ریزد. فواره‌ها قرار داده از درگاه عمارت تا نیم فرسخ که سمت راه و شارع عام است. خیابان طرح فرموده که آب از دو طرف آن جاری است و درختان در اطراف آن غرس شده. در وقتی از اوقات، کمینه را که متوجه زیارت روضه مقدس بود عبور از آن امکاناً واقع شد (که) از غایت خوبی و خرمی ... قلم از توصیف عاجز است" [همان : ۳۲۱].

در کتاب آثار باستانی خراسان نیز در توصیف خیابان قدمگاه چنین آمده: "از کنار راه قدیمی نیشابور به مشهد خیابانی به عرض چهل ذرع تا قدمگاه احداث شده و در هر دو طرف خیابان درخت کاج کاشته بوده‌اند که اشجار کهن سال کاج را افرادی که در سی چهل سال قبل از راه گذشته‌اند در کنار راه کنونی در باغ قدمگاه دیده‌اند و در طول قرن‌ها به واسطه قطع شدن آب رودخانه بعضی اشجار خشکیده و برخی را مردم بریده و در این اواخر مختصر تعدادی از اشجار کهن سال کاج به وضع نامرتبی دیده می‌شود" [همان : ۳۲۱ و ۳۲۲]: (تصاویر ۱۰ و ۱۱).

تصویر ۱۰ (راست). مدل سه بعدی از شهر و مجموعه تاریخی قدمگاه. مأخذ : نگارنده.

Pic10 (right). A 3d model of city and historical complex of Ghadamgah (By writers)

تصویر ۱۱ (چپ). چشم‌انداز فعلی خیابان قدمگاه که در انتهای آن باغ و بقعه قدمگاه دیده می‌شود. مأخذ : نگارنده، ۱۳۸۴.

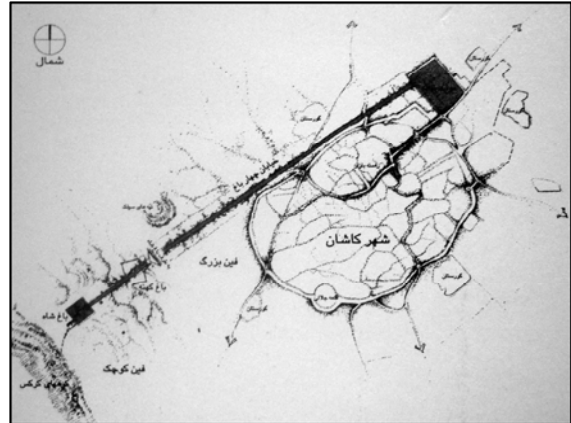
Pic11 (left). Landscape of Ghadamgah with Ghadamgah Garden. (Photo by writers)

• خیابان چهارباغ کاشان

پس از زلزله ۹۸۲ ه. ق کاشان تا مدتی بی رونق و متروکه رها می‌شود تا آنکه در زمان شاه عباس اول صفوی (۹۹۶-۱۰۳۸ ه. ق) بار دیگر مورد توجه قرار می‌گیرد. الگوی توسعه و عمران شهر کاشان در این زمان با اقداماتی که شاه طهماسب در پایتخت خود قزوین به اجرا در آورد و همچنین گسترش شهر اصفهان در زمان شاه عباس بی شباهت نیست. مجموعه حکومتی جدید (دولت‌خانه صفوی) خارج از باروی محیطی شهر در عرصه باغ‌ها و مزارع پیرامون شهر و مجاور دروازه شرقی آن بر پا شده بود که به احتمالی به دروازه خراسان شهرت داشته است. دولت‌خانه جدید در اطراف میدانی وسیع و گشاده تمرکز یافته، که عرصه باز آن برای بازی‌های چوگان و سوارکاری، نمایش‌ها و مراسم مذهبی و همچنین شرفیابی سفیران کشورهای خارجی فراهم شده بود. در یک سوی این میدان که نقطه مرکزی برای فعالیت نهادهای شهری به شمار می‌آمد، مجموعه کاخ سلطنتی در میان باغی بزرگ قرار گرفته بود و در گوشه‌ای از آن، ساختمان مجلی برای پذیرایی و اقامت سفیران و سیاحان برپا شده بود. از سردر اقامتگاه سفیران (عمارت تلگراف‌خانه) که به احتمال زیاد یکی از دروازه‌های ورودی به مجموعه دولت‌خانه به شمار می‌رفت، خیابانی مستقیم موسوم به چهارباغ با گذر از میان باغ‌ها و مزارع تا مدخل ورودی باغ جدیدالاحداث شاه در روستای فین کشیده شده بود. به نظر می‌رسد این خیابان دهلیز ورود به باغ‌های بر پا شده در دو سوی آن بوده است. به نظر می‌رسد این خیابان، دهلیز ورود به باغ‌های بر پا شده در دو سوی آن بوده است [نوروز برازجانی و جوادی، ۱۳۸۳].

تصویر ۱۳. تصویر هوایی مایل از باغ فین و خیابان چهار باغ.
 مأخذ: نوروز برازجانی و جوادی، ۱۳۸۳.
 Pic13. Aerial photo of Fin Garden and Chahar Bagh Avenue.

تصویر ۱۲. نقشه‌ای از بافت کهن کاشان و موقعیت خیابان چهار باغ
 مأخذ: نوروز برازجانی و جوادی، ۱۳۸۳.
 Pic12. A map showing the historical context of Kashan and location of Chahar Bagh

نام خیابان	طول (متر)	عرض (متر)	عنصر آغازین	عنصر پایانی (قطبی‌کننده)	گونه غالب درختان	عناصر پیرامونی	صفات غالب	کارکرد
شمال شهر شیراز	-----	پنجاه پا	پل سنگی	بقعه سید میر علی بن حمزه	-----	باغات و سردر ورودی	قرینه، زیبا، دراز و باریک	-----
باغ شاه شیراز	۲۰۰۰ پا	۹۰ پا	دروازه آهن	باغ شاه	سرو و چنار	دیوار گچی به ارتفاع یک نیزه، باغات	بسیار راست، پهن و صاف، هموار	تمرین سوارکاری، تیراندازی با کمان، اطراق و تماشا
چهار باغ اصفهان	۲ تا سه میل	۲۰۰ پا	پل الله وردی خان	باغ هزار جریب	چنار	باغات درباریان، مدرسه چهارباغ، چند قهوه خانه و ...	دیواره‌های صاف و منظم، قرینه، زیبا	گردشگاه عمومی اصفهان
قدمگاه نیشابور	۳ کیلومتر	۳۶ متر	رباط سعد	باغ و بقعه قدمگاه	کاج	زمین‌های کشاورزی	-----	دسترسی به عنصر مذهبی

جدول ۱. توصیفات سفرنامه نویسان و مورخان از چهار خیابان صفوی. مأخذ: نگارندگان.

وجوه مشترک خیابان‌های صفوی

در این بخش بر اساس مطالعات تاریخی انجام گرفته و تحلیل توصیفات به جا مانده، ویژگی‌های بارز خیابان‌های صفوی در سه بخش عمده تدوین و ارائه می‌شود.

• اجزا و عناصر کالبدی

همان‌گونه که از توصیفات بجا مانده می‌توان استنباط کرد، رابطه‌ای نا گسستنی میان باغ‌ها و خیابان‌های صفوی برقرار است به طوری که به روشنی می‌توان خیابان صفوی را حاصل گسترش محور اصلی باغ ایرانی و به تعبیری جسورانه‌تر حاصل گسترش باغ ایرانی در مقیاس شهر دانست و همان‌گونه که عناصر اصلی باغ ایرانی در سه گروه آب، گیاه و بنا قابل شناسایی هستند، این طبقه‌بندی را می‌توان به عناصر کالبدی خیابان صفوی نیز تعمیم داد:

- آب: جوی‌ها، حوض‌ها و فواره‌ها آب را به شکلی پر رنگ در طول این محورها جلوه گر می‌سازند. به عنوان نمونه می‌توان به هفت حوض بزرگ خیابان چهار باغ اشاره کرد که شاردن آنها را با جزئیات زیاد توصیف کرده است.

- گیاه : باغچه‌ها و ردیف‌های منظم درختان بزرگ مقیاسی نظیر کاج، سرو و چنار علاوه بر ایجاد سرسبزی و طراوت، نظمی نمادین و تأثیرگذار را به وجود می‌آورند. چنانکه فیگوروا درختان سرو خیابان باغ شاه شیراز را به obelisk تشبیه می‌کند. این درختان در فواصل معین در دو سوی خیابان کاشته می‌شده و جداره‌ای نرم را ایجاد می‌کرده‌اند که خیابان، عمده محصوریت خود را به عنوان یک فضای شهری وام‌دار این دیوار سبز است.

- بنا : سومین گروه از عناصر کالبدی باغ و خیابان، ساختمان است که با هنرمندی هرچه تمام‌تر در ابتدا، انتها و امتداد خیابان استقرار می‌یافته است. نقطه ابتدایی معمولاً یکی از دروازه‌های ورودی شهر و نقطه پایانی، باغی حکومتی یا عنصری مقدس همچون یک امامزاده یا عمارتی یادمانی بوده، که حالتی تک‌قطبی به این دست از خیابان‌ها می‌داده است. در طول خیابان نیز دیوار ممتد باغ‌ها و سردر ورودی آنها که به شکلی یادمانی با رعایت اصل قرینه سازی مقابل یکدیگر بنا می‌شده، چهره این محور را کامل می‌کرده است.

• ویژگی‌های عملکردی

به طور کلی کارکردهای خیابان صفوی در سه بخش زیر قابل بازشناسی است :

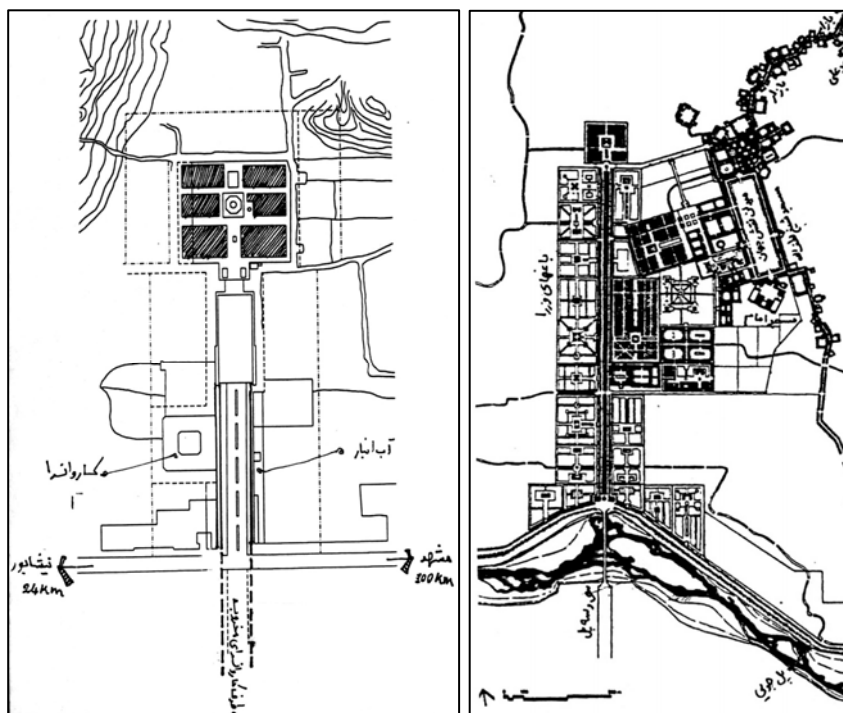
الف. برقراری اتصال میان عناصر همجوار : خیابان صفوی همچون دیگر گونه‌های راه، وظیفه ذاتی برقراری ارتباط میان عناصر مستقر در امتداد خود را عهده‌دار بوده است. همانگونه که پیشتر گفته شد عمده این عناصر را باغات تشکیل می‌داده‌اند که به طور خطی در کنار خیابان سامان می‌یافته‌اند. آنچه در این میان حایز اهمیت می‌نماید و رویکردی نو به شمار می‌رود، تداعی باغی در مقیاس شهر است که در آن خیابان صفوی به مثابه راسته اصلی و عنصر قطبی‌کننده در انتهای محور به مثابه کوشک عمل می‌نماید. در این میان توجه به زیباسازی خیابان از طریق بکارگیری عناصر منظرساز نظیر آب و گیاه هماهنگ با هندسه منظم خیابان نیز به ایجاد کیفیتی متمایز از دیگر گونه‌های راه منجر شده است.

ب. گردش و تفرج شهروندان : خیابان‌های صفوی علاوه بر تأمین دسترسی، به واسطه طراحی خاص خود مکانی برای تفرج و گذران اوقات فراغت نیز بوده است. ویژگی‌هایی نظیر بهره‌مندی از چشم‌اندازهای زیبا، دوری از ازدحام و شلوغی شهرها، گشودگی و طول زیاد آنها، امکان برپایی برنامه‌هایی نظیر اسب‌دوانی، تیراندازی، پیاده‌روی و اطراق را برای اهالی فراهم می‌کرده است. آن‌گونه که فیگو پروا در مورد خیابان باغ شاه شیراز می‌گوید: «خیابان به قدری صاف است که اهالی از آن برای اسب دوانی و تیراندازی با کمان استفاده می‌کنند.» همچنین او شش ستون از مرمر سفید را در میانه خیابان توصیف می‌کند که از آنها برای تمرین سوارکاری استفاده می‌شده است و در جای دیگر اضافه می‌کند : " ... بدین وسیله قسمت وسط خیابان که معبر نیست همواره سبز و پر از گیاهان ریزی شبیه شبدر است و هر روز گروهی زن و مرد روی این سبزه‌ها می‌نشینند و به تفریح و گپ زدن می‌پردازند ... ایرانی‌ها این نوع وقت‌گذرانی و تفریح را که از هر نوع خوش‌گذرانی دیگر جداست تماشا می‌نامند" [سفرنامه فیگوروا، ۱۳۶۳]. همچنین پیتر دلاواله از چهارباغ اصفهان به عنوان گردشگاه عمومی اصفهان نام می‌برد. چهارباغ به عنوان باغی عمومی در مقیاس شهر در دسترس همگان بوده است، حتی در زمان‌هایی خاص، مردم اجازه دسترسی به باغ‌های شاهی و بهره‌مندی از میوه‌ها و محصولات آن‌را داشته‌اند.

ج. ایجاد سلسله مراتب : از دیگر کارکردهای منحصر به فرد خیابان صفوی ایجاد سلسله مراتب قوی برای رسیدن به عنصر استقرار یافته در انتهای محور است. همان‌گونه که پیش‌تر بدان اشاره شد عملکردهای شاخصی نظیر کاخ‌های شاهی یا کاربری‌های مذهبی، پایانی به یادماندنی را برای این‌گونه راه‌ها رقم می‌زده است. امتداد راست و بدون انحراف محور خیابان، پرهیز از ایجاد هر گونه مانع بصری در میانه آن، تأکید بر ساختار خطی خیابان با ایجاد جریان آب در راستای محور، کاشت درختان در دو ردیف منظم پیرامونی و نیز طرح اندازی این خیابان‌ها در دامنه ارتفاعات و در نتیجه قرارگیری عنصر قطبی‌کننده بر تارک مسیر، از جمله مؤلفه‌های اصلی برای ایجاد تأثیر روانی قوی بر مخاطبین هستند. این نکته آنجا اهمیت پیدا می‌کند که بدانیم اکثر سیاحان و سفرای خارجی در اقامتگاه‌هایی مشرف به همین خیابان‌ها مستقر می‌شده‌اند و بدین‌گونه نمایشی جالب توجه از قدرت شاهان و حکمرانان صفوی برای آنها ترتیب داده می‌شده است. به طوری که توصیفات به‌جامانده از این سیاحان به خوبی گویای این نکته است. از طرفی در نمونه‌هایی نظیر قدمگاه نیشابور که شاهد استقرار عنصر مذهبی در انتهای خیابان هستیم این ویژگی موجب القای حرمت و تقدس مکان در ذهن زائران و عاملی برای کشش و هدایت آنها بوده است. به گونه‌ای که در مورد قدمگاه، کاروانیان با انحراف از جاده کاروان رو با طی خیابانی به طول سه کیلومتر به زیارت بقعه قدمگاه می‌شتافته‌اند.

• جایگاه در ساختار شهر

این خیابان‌ها عمدتاً در حاشیه شهرها و در میان مجموعه‌ای از باغات احداث می‌شده‌اند. به طوری که چهارباغ اصفهان در ناحیه غربی شهر اصفهان و نمونه‌های شیراز در حاشیه شمالی شهر شکل گرفته‌اند. مکان یابی این خیابان‌ها به گونه‌ای بوده است که در دوره‌های بعد توسعه شهرها را به خارج از باروهای شهر کهن در امتداد خود سامان داده‌اند. این آینده نگری در چهارباغ اصفهان با هوشمندی تمام صورت پذیرفته است به طوری که بافت کهن از طریق محور ارگانیک بازار به میدان جدید نقش جهان متصل می‌شود و نقش جهان از طریق عمارت عالی قاپو، باغ چهل ستون و هشت بهشت اتصال خود را با خیابان چهار باغ برقرار می‌سازد. توجه به این ارتباط موجب شده است در نمونه‌هایی نظیر چهارباغ و خیابان قدمگاه نیشابور پس از گذشت صدها سال شاهد حضور مؤثر این عنصر در استخوان‌بندی شهر باشیم.

تصویر ۱۴ (راست). نقشه خیابان چهار باغ اصفهان. مأخذ: انصاری.

Pic14. Map of *Chahar Bagh* in Isfahan. Source: Ansari, 1999.

تصویر ۱۵ (چپ). نقشه خیابان قدمگاه. مأخذ: ترسیم از نگارندگان بر اساس نقشه‌های میراث فرهنگی. Pic15. Ghadamgah street map.

Source: drawn by author, based on Cultural Heritage organization's map archive.

نتیجه گیری

در طول تاریخ معماری و شهرسازی ایران با پدیده‌هایی روبرو می‌شویم که گذشت قرن‌ها، حضور قدرتمندشان در عرصه شهرها را بی‌فروغ نکرده است و بی‌تردید یکی از آنها، محورهای مستقیم شهری در عصر صفوی یا به عبارتی دقیق‌تر خیابان‌ها است.

با توجه به تحقیق به عمل آمده و بررسی اسناد بجا مانده از محورهای مستقیم شهری در دوره صفوی و تطبیق ویژگی‌های آنها با یکدیگر می‌توان به روشنی اصولی مشترک را مشاهده کرد که این مهم، نشانگر پیروی از الگویی مشخص و از پیش تعریف شده برای طرح‌اندازی آنها است. از سویی دیگر بررسی انجام شده نشان می‌دهد خیابان‌های صفوی علاوه بر کارکرد اولیه خود به عنوان مسیرهای گردشگری، در دوره‌های بعد زمینه‌ساز توسعه موزون شهرها خارج از بافت کهن نیز بوده‌اند. به طوری که در ساختار شهرهای تاریخی ایران نظیر اصفهان و کاشان همچنان رد پای آنها را می‌توان یافت و جالب‌تر آنکه در شهرهای نوپایی نظیر قدمگاه نیشابور نیز پس از گذشت چهار صد سال، شکل‌گیری شهر، وامدار حضور خیابان‌های صفوی است. این پایداری و اثر ماندگار را می‌توان حاصل درآمیختگی حساب شده میان خیابان به عنوان یک فضای باز شهری با عناصر معماری متصل به آن، به ویژه عنصر پایانی دانست، چنانکه در مواردی نظیر چهار باغ کاشان و قدمگاه نیشابور همچنان ارتباط میان خیابان و باغ، به شکلی ناگسستنی حفظ شده است.

آگاهی از این حرکت‌های خلاقانه و پیگیری تأثیرات آنها تا به امروز، درس‌هایی برای طراحان شهری و شهرسازان به همراه خواهد داشت که مهم‌ترین آنها باور به کار آمدی الگوهای اصیل معماری و شهرسازی ایرانی در عصر حاضر و به‌کارگیری اصول و مبانی مدون برای بهبود کیفیت شهرها بر اساس آموزه‌های بومی است.

پی‌نوشت‌ها

۱. سبزه‌ها از باغراه‌ها و آنها نیز از مسیرهایی به نام بلوار مشتق می‌شوند. باغراه‌های اولیه شامل مسیرهایی برای کالسکه و رفت آمد تفریحی می‌شدند. پس از آنکه این مسیرها را ترافیک سنگین به صورت نامطلوب درآورد، شهرسازان به باغراهایی که در آنها عبور وسایل نقلیه موتوری ممنوع بود، رو آوردند. اینگونه مسیرها از دهه ۱۹۸۰ میلادی «سبز راه» نامیده می‌شوند. [نوریان، ۱۳۷۶: ۲۸۳ و ۲۸۴].
۲. مطالب این بخش به جز شرح مربوط به خیابان چهار باغ کاشان بر گرفته از توصیفات سیاحان غربی است که تنها خلاصه ای از آن در مقاله گنجانده شده است.
۳. ژان باتیست تاورنیه (Jean-Baptiste Tavernier) (۱۱۰۰-۱۰۱۴ ق/ ۱۶۰۵-۱۶۸۹ م)، جهانگرد و بازرگان معروف فرانسوی است که در عصر صفوی بارها به ایران و مشرق زمین سفر کرد. سفرنامه او در شرح وقایع دوره صفویه و وقایع دربار صفوی دارای اهمیت بسیار است.
۴. ژان شاردن (Sir John chardin) (۱۶ نوامبر ۱۶۴۳ - ۵ ژانویه ۱۷۱۳) جواهرفروش و سیاح فرانسوی بود که کتاب ۱۰ جلدی «سفرهای سیر ژان شاردن» به عنوان یکی از بهترین کارهای پژوهشگران غربی درباره ایران و شرق نزدیک برشمرده می‌شود.
۵. دن گارسیا دسیلوا فیگوروا (D. Garcia de Silva Figueroa) سفیر اسپانیا در دربار شاه عباس اول بود. وی در سال ۱۶۱۴ م به عنوان سفیر فیلیپ سوم به دربار شاه عباس آمد.
۶. obelisk ستون یادبود سنگی در مصر باستان بوده است.
۷. پیتر دلاواله (به ایتالیایی: Pietro Della Valle) (زاده ۱۵۸۶ - درگذشته ۱۶۵۲) جهانگرد ایتالیایی بود که به چند کشور شرقی سفر کرد. وی در دوران سلطنت شاه عباس بزرگ، مدت شش سال در ایران اقامت کرد و در چندین سفر از ملازمان شاه عباس بود.
۸. پونت موله (Ponte Mole) پلی واقع شده در ۴.۵ کیلومتری (۳ مایل) شمال روم باستان است که در حدود ۲۲۰ سال قبل از میلاد مسیح ساخته شده است.

فهرست منابع

- افسر، کرامت‌ا... ۱۳۵۳. تاریخ بافت قدیمی شیراز. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی و نشر قطره.
- انصاری، مجتبی. ۱۳۷۸. ارزش‌های باغ ایرانی، پایان نامه دکتری، دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- تاورنیه. ۱۳۶۳. سفرنامه تاورنیه. ت: ابوتراب نوری. تهران: چاپ حمید شیرانی.
- ترکمان، اسکندر بیگ. (۱۳۳۴-۱۳۳۵). تاریخ عالم آرای عباسی. تهران: انتشارات امیر کبیر.
- ترنر، تام. ۱۳۷۶. شهر همچون چشم‌انداز. ت: فرشاد نوریان. تهران: شرکت پردازش و برنامه ریزی شهری.
- حبیبی، محسن. ۱۳۷۵. از سار تا شهر. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- دلاواله، پیتر. ۱۳۴۸. سفرنامه دلاواله. ت: شجاع‌الدین شفا. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- شاردن. ۱۳۶۲. سفرنامه شاردن. چاپ دوم. ت: حسین عریضی. تهران: انتشارات نگاه.
- شیندلر، هوتم. ۱۳۴۷. سه سفرنامه. رساله سوم. ت: قدرت‌ا... روشنی زعفرانلو، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- فیگوروا. ۱۳۶۳. سفرنامه فیگوروا. ت: غلامرضا سمیعی. تهران: نشر نو.
- گرایی، فریدون. ۱۳۵۷. نیشابور شهر فیروزه. چاپ اول. مشهد: انتشارات طوس.
- گلستانی، سعید. ۱۳۸۴. باززنده‌سازی خیابان صفوی قدمگاه. پایان نامه کارشناسی ارشد معماری. دانشکده هنرهای زیبا، دانشگاه تهران.
- مولوی، عبدالحمید. ۱۳۵۳. آثار باستانی خراسان. تهران: انتشارات انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- نوروز برازجانی، ویدا و جوادی، محمدرضا. ۱۳۸۳. باغ فین کاشان: باغ ایرانی حکمت کهن، منظر جدید. تهران: انتشارات موزه هنرهای معاصر.